

ДО 50-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

ПІВСТОЛІТТЯ ПРАЦІ НА НИВІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

50 років – то вже історія. Є що розповісти і передати нащадкам. Успіхи та невдачі, високі здобутки і унікальні придбання, піднесені поривання та нездійсненні мрії, великі сподівання та буденна реальність, коротше – всі складові частини пазлів під назвою «досвід» та «історія». А досвід, який би він не був, матеріал цінний, який не так легко отримати, підсумовуючи пройдене та пережите, піддавши його переоцінці. А історія... Історія заповідника – це історія міста і його пам'яток, без якого і яких не було б і заповідника. Адже важко уявити собі Україну без її Північної Пальміри – Чернігова з його багатовіковою історією, неповторною красою і величністю архітектурних ансамблів і окремих пам'яток. Культурно-історичний внесок міста у формування української нації змушує червоніти і вишуканий Київ, і гоноровий Львів, і Південну Пальміру України – Одесу з її неперевершеним шармом. Чернігів як дорогоцінна перлина в «Намісті Славутича» не випадково викликає незмінний інтерес і потрапив у попередній список об'єктів, які мають бути включені до списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО, а пам'ятка підземної архітектури Антонієві печери XI-XVIII ст. стала номінантом Всеукраїнської акції «Сім чудес України» 2007 року.

Зараз у місті знаходиться 26 пам'яток національного значення XI-XIX ст., з яких 6 – домонгольського періоду. З усіх міст України Чернігів зберіг найбільше давньоруських пам'яток, а ще й неповторний ландшафт – зелені пагорби високого правого берега річки Десни, увінчані білокам'яними силуетами храмів. Завдяки цьому місто набуло значення містобудівної пам'ятки всесвітнього значення. А враховуючи унікальність цих храмів як архітектурних пам'яток для їх збереження, реставрації, вивчення та популяризації і був у Чернігові створений архітектурно-історичний заповідник.

Питання збереження культурної спадщини завжди були в центрі уваги органів влади і громадськості, адже пам'ятки архітектури, особливо минулих епох, потребують постійної уваги, турботи, охорони. Вітчизняна й зарубіжна практика довели, що в системі державних установ найдієвішою формою охорони пам'яток, їхнього вивчення і реставрації є організація заповідників, а історичних міст – виділення на їхній території ділянок з особливим режимом охорони, забудови і використання.

Система створення архітектурно-історичних, історико-архітектурних та історико-культурних заповідників почала формуватися ще в 20-х роках ХХ ст., коли було створено перших 10 державних заповідників. Серед них і заповідник у Чернігові, до складу якого ввійшли тоді Троїцько-Іллінський і Єлецький монастирі та найвизначніша і найвідоміша з пам'яток – Спасо-Преображенський собор поч. ХІ ст.

Але історія створення і діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника на першому етапі, впродовж кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст., залишається під питанням. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та у Держархівах Київської і Чернігівської областей були знайдені унікальні, але поодинокі документи, що частково проливають світло на його діяльність у цей період (звіти про роботу та відрядження, план роботи установи, кошторис та інше). Але цей інформаційний матеріал не дає повної картини діяльності заповідника у той період, тим більше, що проіснував він недовго, вже на початку

30-х років був закритий, як і більшість заповідників. Після війни деякі з них відродилися. Але заповідник у Чернігові, незважаючи на те, що під час Другої світової війни місто було істотно зруйноване, а пам'ятки архітектури значно пошкоджені, був відроджений лише майже через чверть століття після лихоліття 1941-1945 рр. Хоча пам'ятки потребували негайної відбудови й охорони, і така державна інституція, яка займалася б цими питаннями, була вкрай необхідна. Але саме подібна установа – Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник – був створений лише у 1967 році постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. і на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (м. Київ) з передачею йому 11 пам'яток архітектури Чернігова XI-XIX ст. Через 11 років постановою Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1978 р. заповідник став самостійною установою з філіалом у Новгороді-Сіверському, якому передано було вже 34 пам'ятки архітектури: 22 – в Чернігові і 12 – у Новгороді-Сіверському, і який охоплював найцінніші терени історичного середмістя Чернігова та Новгорода-Сіверського. Указом Президента України від 29 грудня 1998 р. заповідник отримав статус національного.

Згодом Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження (від 23 квітня 2003 р. № 233-р) про передачу цілісного майнового комплексу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» із спільної власності територіальних громад Чернігівської області у державну власність з віднесенням його до сфери управління Держбуду. На баланс заповідника відповідно постанови Чернігівської обласної ради було передано 26 пам'яток архітектури національного значення.

Таким чином, для архітектурно-історичного заповідника розпочався новий період діяльності у зв'язку з присвоєнням йому статусу національного та передачею установи у державну власність.

До складу заповідника ввійшли визначні пам'ятки світової культури: Спасо-Преображенський собор XI ст., Борисоглібський собор XII ст., архітектурний ансамбль Єлецького монастиря XI-XVIII ст., комплекс Троїцько-Іллінського монастиря XI-XVIII ст., П'ятницька церква XII-поч. XIII ст., Катерининська церква XVIII ст. та інші.

Нині Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» – один з провідних науково-дослідних та культурно-освітніх музейних закладів України, створений на базі комплексів пам'яток архітектури, археології, історії та природи, що мають загальнодержавне значення, і призначений для дослідження, вивчення, охорони, зберігання та використання цих комплексів пам'яток. Пам'ятки архітектури заповідника є невід'ємною частиною національної культурної спадщини, яскраво репрезентують головні етапи історичного розвитку міста і загалом України, розвиток культури і, зокрема, архітектури, вони є окрасою міста, надаючи йому неповторності та унікальності.

У пам'ятках архітектури заповідника знаходиться 10 постійнодіючих музейних експозицій, а також експонуються тимчасові виставки провідних художників України. За 50 років діяльності закладу їх відвідало більше 11 млн туристів майже з усіх країн світу.

Основними завданнями заповідника є: державний облік та збереження пам'яток архітектури, археології, історії і культури, їхня наукова паспортизація, фотофіксація, вивчення, обстеження, визначення їхньої історичної, наукової, художньої або інших культурних цінностей, складання облікових документів; забезпечення належного утримання об'єктів культурної спадщини; захист, зберігання та відповідне використання; організація археологічних розкопок на території охоронних зон заповідника; забезпечення дотримання релігійними організаціями особливого режиму пам'яток та заповідних територій; комплектування, облік, охорона, збереження, реставрація, наукова інвентаризація музейних фондів та створення умов для їхнього використання в експозиційній роботі та інші.

Відповідно до цих завдань колективом проводиться значна пам'яткоохоронна, науково-дослідна, ремонтно-реставраційна, виставкова та просвітницька робота.

Але пріоритетним видом його діяльності протягом 50 років залишається пам'яткоохоронна діяльність. Ведучим відділом заповідника є відділ охорони та реставрації пам'яток архітектури, оскільки закладу з дня його створення були передані, як згадувалося вище, вся територія княжого Дитинця зі Спасо-Преображенським і Борисоглібським соборами, Колегіумом, будинком Я. Лизогуба (полковою канцелярією), будинками архієпископа і губернатора, а також з прилеглими до Дитинця Катерининською і П'ятницькою церквами та приміщеннями Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів з Антонієвими печерами. Усі ці пам'ятки в трьох архітектурно-просторових комплексах формують історико-архітектурну панораму міста з боку Десни і придеснянської заплави, серед якої знаходиться історичне урочище «Святе». Заповідник опікується і охоронними зонами цих пам'яток.

Працівниками заповідника повністю проведена паспортизація пам'яток архітектури національного значення, разом з Чернігівським міжміським бюро технічної інвентаризації виготовлено інвентаризаційні справи, ведеться робота щодо незалежної оцінки майна для бухгалтерського обліку. Проведено державну реєстрацію речового права (право власності) на нерухоме майно – пам'ятки архітектури національного значення. Укладено охоронні договори та договори строкового безоплатного користування з релігійними громадами на об'єкти культурної спадщини, виконання яких контролює постійнодіюча комісія заповідника. Генеральним планом розвитку, який було прийнято у 2008 році, визначені межі й режими використання територій заповідника та його зон охорони. На цих територіях фахівцями здійснюється контроль за проведенням реставрації та реабілітації пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, відтворення втрачених об'єктів, видове розкриття пам'яток, збереження історико-архітектурного ландшафту, регламентується висотність нового будівництва та інше. Окрім цього, виконується також графічна та фотографічна фіксація, постійна і копійка щоденна робота з нагляду за пам'ятками, а саме за їхнім технічним станом, температурно-вологісним режимом, виявленням тріщин, проводиться встановлення «маяків» та нагляд за їхнім «рухом», вирішення питань щодо влаштування охоронної та охоронно-пожежної сигналізації, нагляд за санітарним станом пам'яток та благоустроєм прилеглих територій з зонами охорони. При цьому, одним з головних напрямків роботи відділу охорони і реставрації пам'яток є замовлення та розробка науково-проектної документації та здійснення контролю за проведенням ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури національного значення.

На момент створення заповідника у 1967 р. відбудова пам'яток архітектури і містобудування, які натоді входили до його складу і які значно постраждали під час II Світової війни, була повністю або частково завершена. У зв'язку з цим основний акцент у контексті пам'яткоохоронної діяльності було зроблено на їхньому збереженні, наукових дослідженнях та реставрації, а також музеєфікації і популяризації. Втім, пріоритети обраних заходів визначалися цільовим використанням пам'яток. І хоча пам'ятки були відновлені, але протягом 50 років неодноразово потребували реставрації, яка і проводилася силами заповідника. На сьогодні відреставровано пам'ятки архітектури на території Дитинця, П'ятницьку і Катерининську церкви, виконаний значний обсяг роботи з відновлення Троїцько-Іллінського монастирського комплексу і Антонієвих печер. Це ремонти дахів, укріплення фундаментів, стін, тинькування і побілення фасадів, нанесення сануючого тиньку на цокольні частини соборів і Колегіуму, ремонти відмостки навколо пам'яток, реставрація фрагментів фрескового розпису в Спаському і Успенському соборах, монументального олійного живопису Спаського і Троїцького соборів, позолочені куполи 2-х соборів: Спаського і Троїцького, 2-х церков: Катерининської та Іллінської, 2-х дзвіниць: Єлецького монастиря та Колегіуму. А після передачі релігійним общинам у користування в 1988 р. – Троїцького монастирського комплексу, 1990 р. – Спаського собору, 1992 р. – Єлецького монастирського комплексу, 1993 р. – П'ятницької церкви, релігійними громадами були продовжені ремонтно-реставраційні роботи.

В останнє десятиліття XX ст. спостерігався і реставраційний бум Антонієвих пе-

чер: обстежено і розчищено завали печер, розчищено і укріплено печерний земляний храм давньоруського періоду, влаштовано вихід на поверхню з нижнього ярусу печер, а біля виходу відбудовано капличку, реставровано керамічну підлогу в підземних церквах — св. Антонія і св. Феодосія, встановлено вхідні металеві двері й ґрати на ділянках, які не призначені для відвідування, а головне — відкрито і облаштовано для відвідування туристами нижній і частину верхнього ярусів печер. Окрім цього, здійснено благоустрій території навколо Іллінської церкви, побудовано гранітні сходи до Іллінської церкви, вимощені доріжки, зроблено відмостку тощо.

У більшості пам'яток проведено електроосвітлення і центральне опалення, здійснено благоустрій території.

Але ряд пам'яток ще потребують реставрації. Це Спаський собор XI ст., Колегіум XVIII ст. та Іллінська церква XI ст., які знаходяться в аварійному стані.

Наступним важливим напрямком діяльності заповідника є наукові дослідження. Зі створенням заповідника з перших місяців його діяльності були розпочаті наукові дослідження пам'яток архітектури. Вони здійснюються за поточними й перспективними планами. За 50 років виконано великий обсяг наукових робіт у кількох напрямках.

У напрямку архітектурно-археологічних досліджень пам'яток: Спаський собор (XI ст.) — виконано обміри споруди всередині й зовні, виявлено контури західного притвору XI-XVIII ст., фрагменти фрескового розпису, біломармурові колони XI ст., графіті на західній стіні, виконана їхня графічна фіксація, відкрито монументальний розпис XIX ст., досліджено стіни й рівні підлоги різних періодів, виконані зондажі стін з орнаментальним муруванням. Борисоглібський собор (XII ст.) — підтверджено відсутність розпису, виявлено руїни кладок галереї XII ст. та поховання в цегельному саркофазі, досліджено склеп св. Феодосія Углицького. Єлецький монастир (XI-XVIII ст.) — виконано зондування північно-західної частини Успенського собору (XII ст.), визначено стан його конструкцій, виявлено фрагменти фрескового розпису, знайдено склеп XVII ст., виявлено на північному фасаді графіті й виконана їхня фіксація, здійснено графічну фіксацію південно-західних келій, обміри руїн і підземних приміщень трапезної. П'ятницька церква (XII-XIII ст.) — уточнено рівень давньої підлоги і виявлено залишки фрескового розпису XII-поч. XIII ст., виконано ескіз реконструкції прибудов XVII-XIX ст. Іллінська церква (к. XI-поч. XII ст.) — виявлено фрагменти фрескового розпису, визначено рівень давньої підлоги і контури притворів. Антонієві печери (XI-XVIII ст.) — виконано обміри, досліджено розташування галерей, здійснено графічну і фотографічну фіксацію підземних споруд, розкрито і розчищено кімітірію. Троїцький собор (XVII ст.) — виявлено раніше невідомі конструктивні й архітектурні деталі, виконано обміри підлоги і склепу. Колегіум (XVIII ст.) — виявлено залишки давніх будівель, які існували на місці споруди, досліджено ґрунт, проведено археологічні дослідження в підвальних приміщеннях, проведено археологічні дослідження фундаменту споруди.

2. У напрямку археологічних досліджень на території охоронних зон: визначено рівень залягання материка і топографію території охоронних зон Спаського собору, П'ятницької церкви, Єлецького монастирського комплексу, місце розташування рову на межі Дитинця і окольного граду, абрис обводного рову кургану «Безіменний», виявлено залишки житла давньоруського періоду Борисоглібського та Іллінського монастирів, залишки плінфовипалювальної печі, наявність Ново-Антонієвих печер, напівзасипаних приміщень XVII-XVIII ст. на території Дитинця, знайдено і передано до фондів пам'ятки матеріальної культури: фрагменти будівельних конструкцій, деталей, фрескового розпису, кераміки, скла, художнього і чорного металу тощо, проведено великий обсяг археологічних досліджень Будинку дворянських зібрань з обробкою археологічних знахідок.

3. У напрямку дослідження пам'яток монументального мистецтва: графічно зафіксовано, виконано науковий опис і аналіз сюжетів фрескового розпису Спаського і Успенського соборів, а також композицій олійного розпису Спаського і Троїцького соборів, досліджено і описано іконостаси Спасо-Преображенського і Троїцького соборів, Іллінської церкви.

4. У напрямку пошукової роботи здійснено ряд науково-пошукових експедицій у межах Чернігова і по області, завдяки яким виявлено, обстежено, зафіксовано десятки раніше невідомих пам'яток архітектури, народного побуту, мистецтва, а також прийнято до фондів заповідника сотні унікальних музейних предметів — творів іконопису, різьблення, художні вироби з металу, стародруки, фотодокументи тощо. Завдяки цим експедиціям і археологічним дослідженням було покладено початок фондовим колекціям заповідника. На сьогодні вони нараховують біля 66 тисяч предметів основного фонду і більше 50 тисяч — науково-допоміжного. Фондові колекції оригінальні і багатопрофільні. Це колекції, які систематизовані за 14 (чотирнадцятьма) групами зберігання: будівельних матеріалів (таврованої плінфи та цегли), кахлів, домового різьблення, творів мистецтва, ікон і сучасного живопису, колекція народної вишивки і ткацтва, документальний фонд, стародруки, колекція художніх виробів із дорогоцінних металів, фрескового розпису, предметів побуту тощо. Досить сказати, що лише унікальних фрагментів давньоруських фресок XI-XII ст. в заповіднику зберігається біля 50 тисяч. Серед них значна кількість фрагментів з написами-графіті, які дають змогу вивчати стан писемності й рівень освіти того часу.

Але, на жаль, лише мізерна частина цих речей експонується в музеях заповідника. Безпосередньо під музеї заповідника використовуються Борисоглібський собор з 1972 р., Колегіум з 1978 р., Іллінська церква та Антонієві печери з 1968 р. У них створено 10 постійнодіючих експозицій. Таким чином, із 29 пам'яток заповідника лише 4 — музеї, останні ж: 2 — використовуються під сховища архівних документів та музейних цінностей, 1 — історичний музей, 3 — у спільному користуванні релігійних громад і заповідника, останні 19 — використовуються Чернігівським єпархіальним управлінням, духовним училищем регентів-псаломщиків і Єлецьким жіночим монастирем. У Борисоглібському соборі діє 4 постійнодіючі експозиції: власне, експозиція, присвячена собору як пам'ятці архітектури XII ст., «Фреска чернігівських храмів», «Архітектура і ремесло Чернігова XI-XIII ст.» та на хорах храму «Церковні старожитності XVIII-XIX ст.», в Колегіумі 5 експозицій: «Професійний іконопис XVII-XVIII ст.», «Народний іконопис Чернігівщини», «Мистецтво старообрядців», «Чернігівський колегіум — перший навчальний заклад підвищеного типу в Лівобережній Україні» та «Чернігів і чернігівці 100 років тому». В Антонієвих печерах — експозиція, присвячена цьому унікальному підземному культовому комплексу.

Недостатні експозиційні площі колектив заповідника намагається компенсувати організацією тимчасових виставок з музеїв Києва та приватних художників.

Разом з тим заповідник здійснює обмін виставками з іншими музеями України. Так, у Національному Києво-Печерському заповіднику експонувалися 4 виставки із фондів чернігівського заповідника, у заповіднику «Софія Київська» — 2, в Українському музеї Нью-Йорка, Музеї гетьманства, музеї історії міста Кам'янське, у Національному історичному музеї України (м. Київ), у Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» та інших.

З метою осмислення культурно-історичної спадщини Чернігова, привернення уваги громадськості до проблем реставрації, вивчення та охорони пам'яток архітектури заповідника започатковані наукові читання «Чернігівські старожитності» та «Карнабідівські читання». Дослідження пам'яток архітектури з 2013 р. здійснюється в межах двох державних науково-дослідних тем — «Пам'ятки архітектури і археології Чернігівського Дитинця» та «Комплекс сакральних і культових споруд Болдиногірської гряди». Наукові співробітники заповідника також постійно беруть участь у міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. Ними підготовлено біля 600 наукових праць. За результатами конференцій та семінарів друкуються наукові збірники та книги. З метою поліпшення наукової діяльності у 2008 р. прийнято рішення видавати щорічно почергово наукові збірники: «Чернігівські старожитності» та «Карнабідівські читання».

В останні роки активізувалася і видавнича діяльність заповідника. Було видано ряд знакових ґрунтовних наукових і науково-популярних видань, серед яких «Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова», «Спас

Чернігівський», «Собор Різдва Богородиці в Козельці», «Катерининська церква м. Чернігова». Вони ставали переможцями обласного конкурсу «Краща книга року» в номінаціях «Наукова література» і «Науково-популярна література», а видання «Спас Чернігівський» було відзначено премією міського голови, а також обласною премією ім. М. Коцюбинського.

Використання пам'яток архітектури тісно пов'язане з популяризаторською роботою. За час існування заповідника його пам'ятки відвідало біля 11 млн туристів з різних куточків світу, для яких висококваліфікованими науковцями заповідника було проведено більше 140 тис. екскурсій, прочитано біля 5 тис. лекцій, надано більше 30 тис. консультацій.

Окрім інформаційних засобів обслуговування відвідувачів, проводяться концерти духовної музики у виконанні музичних колективів у Борисоглібському соборі – Будинку хорової спадщини.

Заповідник працює для відвідувачів без вихідних днів. Уведено пільгове обслуговування: безплатно відвідують заповідник діти дошкільного віку, вихованці інтернатів, інваліди та ряд інших категорій пільговиків. Заповідник практикує Дні відчинених дверей: 18 травня – в Міжнародний день музеїв, 21 вересня – День міста, 27 вересня – Всесвітній день туризму.

Науковці започаткували, розробили й здійснюють програми співробітництва зі школами міста та Чернігівського району: «День заповідника у школі», цикли уроків-лекцій, уроків-екскурсій. Розроблено 24 тематичні й 7 оглядових екскурсій з повною методичною документацією до них. Ці екскурсії розкривають найцікавіші сторінки історії міста та його пам'яток.

Заповідник брав участь у ряді Міжнародних туристичних салонів 1997 – 2017 років. Це є завжди добра нагода заявити про себе і свої пропозиції щодо туристичного і культурно-освітнього обслуговування, тим важливіше, що на таких форумах музейні заклади, зазвичай, майже не представлені.

Плідною є співпраця заповідника з засобами масової інформації. Науковці часто виступають із цікавими повідомленнями на сторінках газет, по телебаченню, зроблено 20-хвилинний фільм про Чернігів, заповідник та його пам'ятки. З 2008 року існує WEB-сторінка заповідника в мережі Internet.

У заповіднику працюють 3 висококваліфікованих реставратори, дякуючи яким багато експонатів було повернуто до життя і вони зараз прикрашають експозиції заповідника.

Таким є Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» за півстоліття.

Юрій СОБОЛЬ,
генеральний директор
Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній»